

Calil, Farah ve Refailkızı, Esedli Seide (2021). Ədalət Anlayışının Dini-Kolonik, Fəlsəfi və Bədii Mətnlərdə Təzahürü (Şərq-Qərb Mədəniyyəti Kontekstində), *Uluslararası Uyğur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2021/17, s. 1-10.

DOI: 10.46400/uygur.944171

ƏDƏLƏT ANLAYIŞININ DİNİ-KOLONİK, FƏLSƏFİ VƏ BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ TƏZAHÜRÜ (ŞƏRQ-QƏRB MƏDƏNİYYƏTİ KONTEKSTİNDƏ)

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Farah CALİL*

Esedli Seide REFAİLKIZI**

Geliş Tarihi: 28.05.2021

Kabul Tarihi: 14.06.2021

Xülasə

Məqalədə ədalət anlayışının dini-kolonik, fəlsəfi və bədii mətnlərdə təzahürü məsələsinə Şərq və Qərb mədəniyyəti kontekstində baxılmışdır. İnsan cəmiyyətinin formalaşması ilə təməli qoyulan ədalət anlayışı ibtidai cəmiyyətlərdə mifoloji dünyagörüşünə, daha dəqiq desək mif qanunlarına görə tənzimlənirdi. Bu qanunları pozan ibtidai cəmiyyət üzvləri qoyulan tabunu pozduğu zaman mif tərəfindən cəzalandırılırdı. Sinkretik düşüncə tərzinə sahib olan, o cümlədən ilkin fəlsəfənin rüşemlərini özündə daşıyan mif zamanla inkişaf etməklə fəlsəfənin müstəqil elm kimi inkişaf etməsinə səbəb oldu. Bu mənada fəlsəfədə müstəqil elm kimi ədalət anlayışına yeni prizmadan yanaşmış oldu. Mifoloji düşüncədən saxalanan fəlsəfə ilə yanaşı din də müstəqil istiqamət kimi formalaşdı və dində də ədalət anlayışı özünəməxsus şəkildə öz əksini tapdı. Beləliklə ədalət anlayışı istər dində və istərsə də fəlsəfədə iki istiqamətdə sosial və ilahi ədalət prizmasında özünü ifadə etmiş oldu. Bu düşüncə isə zamanla bədii ədəbiyyata köçürüldü. Ədalət anlayışı ilə bağlı Şərq və Qərb bədii mətnlərində istər ilahi ədalət, istərsə də sosial ədalət anlayışı ilə bağlı bir çox əsərlər formalaşmış oldu.

Anahtar Kelimələr: Ədalət, İlahi, Sosial, Din, Fəlsəfə.

DİNİ-KOLONYAL, FELSEFİ VE EDEBİ METİNLERDE ADALET KAVRAMININ TEZAHÜRÜ (DOĞU-BATI KÜLTÜRÜ BAĞLAMINDA)

Öz

Məqalədə "adalet" kavramını mitoloji felsefi və edebi metnlerde meselesini Doğu ve Batı medeniyti bağlamında ele almaktadır. Toplumların varlığı ile adalet kavramı ilkel toplumlarda mifolojik dünyagörüşüne göre veya daha doğrusu mitin kanunlarına göre düzenlenmiştir. Bu yasaları ihlal eden toplumun ilkel üyeleri tabuyu ihlal etdikde cezalanmıştır. Felsefenin mitolojiden ayrılarak mustakil ilim gibi oluşması adalet kavramının yeni kontekstde gelişmesine neden olmuştur. Dolayısıyla "adalet" kavramı hem mitoloji, hem din hem de felsefede her iki yönde de sosyal ve ilahi ve ilahi edalet prizmasında kendini ifade etmiştir. Zamanla bu fikir kurğuya aktarılmıştır. Klasik devir yazarlarından çağdaş devir edebi metinlerine kadar bir çok Doğu ve Batı metinlerinde "adalet" kavramı üzerine çeşitli eserler oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Sosyal, İlahi, Din, Felsefe.

*Prof. Dr., Bakı Avrasiya Üniversitesi, e-posta: calil.farah72@mail.ru

Orcid: 1000-0000-2161-7368

**Yüksek Lisans Öğrencisi, Bakı Avrasiya Üniversitesi, e-posta: seideesedli970@gmail.com

Orcid: 0000-0002-4190-6736

MANIFESTATION OF THE CONCEPT OF JUSTICE IN RELIGIOUS-COLONIAL, PHILOSOPHICAL AND LITERARY TEXTS (IN THE CONTEXT OF EAST-WEST CULTURE)

Abstract

The article deals with the manifestation of the concept of justice in religious-canonical, philosophical and literary texts in the context of Eastern and Western culture. The concept of justice, established by the formation of human society, was organized in primitive societies according to the mythological worldview, or rather according to the laws of myth. The primary members of the society who violated these laws were punished when they violated the taboo. The syncretic way of thinking, which also included the embryos of early philosophy, paved the way for the development of philosophy as an independent knowledge over time. In this sense, philosophy has approached the concept of justice as an independent knowledge from a new perspective. Together with philosophy, which is a branch of mythological thought, religion has been shaped as an independent stream, and the concept of justice is reflected in religion in a unique way. Therefore, the concept of justice has expressed itself in both religion and philosophy in the prism of social and divine justice in both directions. Over time, this idea was transferred to the institution. Many works on the concept of justice have been created in Eastern and Western literary texts.

Keywords: Justice, Social, Divine, Religion, Philosophy.

Giriş

Fəlsəfə tarixinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də ədaləti bu və ya digər şəkildə əsaslandırmaq olmuşdur. Ədalət anlayışı bəşəriyyətin sosiallaşdığı dövrdən etibarən bu və ya digər şəkildə özünü büruzə vermişdir. Ədalət anlayışına gəlincə isə bu məfhum sosial sifarişin mümkün, lakin vacib olmayan bir xüsusiyyətidir. Ədalətin həyata keçirilməsi isə qanunun qarşısında duran başlıca vəzifəsidir. Ədalət anlayışı mifoloji təfəkkürün mövcud olduğu dövrlərdən etibarən ədalət məfhumu fərdi düşündürən məsələlərdən olmuşdur və bu düşüncə ilkin sosiallaşma etabında mifin tabusu şəklində özünü biruzə vermişdir. Yəni müəyyən cəmiyyət normalarının qanunlaşdırılması üçün hər cəmiyyətin (klan, tayfa və ya qəbilənin) özünəməxsus yasaqlar sistemi formalaşmışdır. Məhz qoyulan tabu cəmiyyət normalarına riayət etmənin vacibliyini və buna riayət olunmazsa həmin şəxsin mif tərəfindən cəzalandırılmasına inanırdı. Bir növ tabu qanun hesab edilir və bu qanun da ədalətin cəmiyyət arasında qorunmasına xidmət edərdi. Monoteist dinlərin inkişafı ilə bu ədalət anlayışı Tək Allaha məxsus olur. Semit düşüncəsində Allahın adları onun xarakterində təcəllə etdiyi üçün ədalət də Allahın xüsusiyyətlərindən birinə çevrilir. Ədalət anlayışı qədim və orta çağda əsasən sosial ədalət anlayışı kimi qavranılırdı. Monoteist dinin inkişafına qədərki dövrdə ədalət anlayışı elmin inkişafı ilə mifoloji düşüncənin bir qolu kimi inkişaf edərək müstəqil fəlsəfə elminin formalaşmasına səbəb olur. Sosial və ilahi ədalət kimi iki prizmada özünü ifadə edən ədalət anlayışı bəddi mətnlərində əsas mövzularından birinə çevrilir.

Mifologiyada Ədalət Anlayışı

Qədim sivilizasiyalarda da (o cümlədən, Şumer, Misir, Hind, Çin, Yunan və s.) mövcud qanunlar fəvqəlbəşər qüvvələrin daha dəqiq desək Allahların nəzarətində idi. Panteoncu düşüncədə ədaləti insanlar arasında tənzimləyən xüsusi tanrılar da mövcud idi. Məsələn, Misir panteonunda Şamaş, Yunan mifologiyasında Temis, Fimida hesab olunurdu. Femida Temis adı ilə də tanınırdı. Themis (Θέμις), qədim yunan mifologiyasında ədalət və qanuni nizam tanrıçası hesab olunurdu. Titanida, əxlaqi təməllərin və həyatın bütün quruluşunun təşkilatçısı və hamisi hesab olunurdu.

Bəzi versiyaya görə, Themis Prometeusun anasıdır. Falçılıq istedadına sahib olan Themis, Prometeyə Zevslə okean is Thetisin evliliyindən göy gurultusu tanrısını devirəcək bir oğulun dünyaya gələcəyi sirrini açır. Onun bu xəbərdarlığı Thetis'in Zevslə evlənməsinin qarşısını alır.

Prometey mifində deyilir ki, qəhrəman bu sirri yalnız Zevsin onu məhkum etdiyi minillik əzablardan sonra açır. Geyanın anasından Femida Delfiya kahinliyi qazanır və bunu bacısı Febeyə ötürür, o isə öz növbəsində bunu nəvəsi Apollona verir. Ovidiyanın verdiyi məlumatlara görə Femida eyni zamanda Atlanta da yaxşılıq edir. O Atlantı Zevsin oğlunun onun qızı Qesperitin almalarını oğurlayacağından xəbərdar edir. Homerin verdiyi məlumatlara görə Femida Olimpdə Zevsin məşvərətçisidir. O, tanrıları toplantıya çağırır. Olimp Baş tanrısının məşvərətçisi olan Femida onun taxtının yanında oturan təsvir edilir. Məhz Femidanın sayəsində Olimp tanrılarının həyatında nizam intizam qorunur. Bu qədim mifoloji düşüncə zamanla cəmiyyət normalarını təyin edən qanun anlayışının cəmiyyətdəki simvoluna çevrilir. Təsviri incəsənətdə Femida əlində tərəzi tutan gözləri bağlanmış qadın kimi təsvir olunur (Mifi Narodov Mira, 1992: 506).

Qədim və zəngin mədəniyyətə sahib qədim hind fəlsəfi düşüncəsi mifoloji təfəkkürdə öz əksini tapmışdır. Mifoloji ənənəyə əsaslanan ədalət anlayışı Hinduizmdə Vişnu Tanrısının nəzarətində idi. Vişnu, üç böyük Hint tanrıları arasında qoruyucu tanrı olmaqla yanaşı cəmiyyətdə nizam və intizamı tənzimləyən tanrı funksiyasını yerinə yetirirdi. Mifoloji inanclara görə Vişnu dünyaya müxtəlif fərqi görkəmlərdə zühur etmiş və dünyanı şər əməllərdən qorumuşdur. Daha dəqiq desək, Hind fəlsəfəsinə görə yer üzündə Şeytan krallar hakimiyyəti ələ almaq istədiyi zaman Vişnu zühur edir, dünyanı nizama saldıqdan sonra isə qeybə çəkilir.

Vişnuya sitayiş edən müridlər onun dəfərlə dünyaya gəldiyinə inanır və onun on reankornasiyası olduğunu bildirirlər: Matsya, Kurna, Varaha, Narasimha, Vamana, Parashurama, Rama, Krishna, Buddha, Kalki Vişnunun reankornasiyası dönməsində sahib olduğu adlarıdır. İlk doqquz reankornasiya zamanı Vişnu dünyanı xaosdan xilas edərək kosmik nizamı bərpa etmişdir. Lakin 10-cu zühur olacaq Kalki daha qeybdədir. Mifoloji təfəkkürə görə dünyadakı mövcud dönmənin bitməsi ilə ağ atda peyda olacaq Vişnu bütün pisləkləri yox edəcək və kosmik nizamı yenidən bərpa edəcək (URL-2).

Hind fəlsəfi düşüncəsində Tanrılar öz rəngləri ilə də simvolik xarakterə sahibdirlər. Məsələn, Lord Vişnu icra etdiyi funksiyalarına və xarakteristikasına görə mavi rəngdə təsvir olunurdu. Onun əksər hallarda dörd və daha artıq qolunun olduğu düşünülürdü.

Sağ əlində çarxlı silah tutan Vişnu çərxi fələyi simvolizə edir. Xaos-Kosmos qarşılaşmasının mərkəzində iştirak edir. Sol əlində isə lotos (nilufer ciceyi) çiyyəyi var. Sarı rəngdə şalvarla təsvir edilir. Sarı isə özlüyündə kosmik nizamın, günəsin simvoludur. Digər tərəfdən Vişnunun arxasında ilan təsvir olunur. Shesha adlı bu ilan isə öz növbəsində dünyanın mərkəzini simvolizə edir. Əsatirə görə Shesha kainatın bütün obyektlərini öz üzərində daşıyır. O, bu yükü üzərində apararkən Vişnuya həsr olunmuş mahnılar oxuyur və onun şənini dualar edir. Vişnunun əsasən belə təsvir olunmuş heykəlləri və ya rəsmləri ilə yanaşı onun digər görkəmdə də təsvirləri mövcuddur. Vişnunun minmək üçün istifadə etdiyi heyvan isə dünyadakı bütün quşların şahı sayılan antropomorf cildə sahib yarı insan, yarı qartal kimi düşünülən Dharmanı, yəni kosmik düzəni qorumaq üçün Vişnunun müxtəlif antropomorf rəsmləri mövcuddur (URL-2).

Çin mifoloji təfəkküründə isə Qao Yao ədalət və mühakimə Tanrısıdır. Sözügedən Ting-jian kimi də tanınır. Guan-di - (Quan-ti, Quan Yu) "İmperator Guan", Taoizm müharibəsi tanrısı. Sülh yolunda atılan hər addıma müqavimət göstərir. İnsanlar arasında cinləri yaradan Tanrı da adlandırıldı.

Çin hekayələrinin əksəriyyətində həqiqət və mif, yer və cənnət, tarix və bədii ədəbiyyat, keçmiş və gələcək arasında fərq qoyulmur.

“Tək buynuzlu atın peyğəmbərliyi haqqında” mif Konfutsi həyatında yaranmış hesab olunur. Chi-lin miflərdə qorxaq və dinc bir heyvan kimi təsvir edilmişdir və günahsız insanlara zərər vermir, lakin qəzəblənərsə pis insanları buynuzlaya bilər.

Bu da çinlilərin ədalətə aid baxışlarının hələ qədim dövrlərdən formalaşdığını, eləcə də bunu tək-cə insanlarda deyil, bütün həyatda görmək istəmələrinin şahidi olur (URL-3).

Monoteist Dinlərdə Ədalət Anlayışı

Monoteist dinlərin inkişafı nəticəsində ictimai funksiyaların bir çox xüsusiyyətləri kimi ədalət anlayışı Tək Tanrının idarəçiliyində cəmlənmiş olur. Belə ki, müsəlman tarixində də İslam idarəçiliyi çox vaxt sosial ədalətlə əlaqələndirilmişdir. “Qardaşlıq” (əxilik) prinsipini əsas tutan islami dəyərlərə görə çox çalışqanlıq və müsəlman qardaşlara əl tutmaq sosial ədalətin ifadə forması idi. Qardaş olan müsəlmanlar ehtiyacı olan müsəlmanlara kömək etmək məcburiyyətində idilər. Zəkatın (sədaqə vermək) könüllülük prinsipi yox, islamın vacib şərtlərindən biri sayılırdı. Hər bir müsəlman ehtiyacı olan qardarına sədaqə vermək məcburiyyətində idi. Buna görə də, İslam hökumətlərinin əksəriyyəti zəkatı vergilər vasitəsilə həyata keçirirlər. Bütün zamanlarda və dini fəlsəfi görüşlərdə ədalətin bərpası məsələsi mühüm yer tuturdu. O cümlədən, islamda da xüsusən şiə məzhəbinə görə ədalətin bərpası Mehdinin qayıdışı ilə baş tutacaqdı. Xristianlıqda isə Ədalətin dünyada bərpası İsanın yenidən zühuru ilə əlaqələndirilməkdə idi.

Məsuliyyət etikasının hakim olduğu İudaizimdə Rabbi Jonathan Sacksın fikirlərinə görə sosial ədalət mərkəzi yer tutur. Yəhudiliyin ən fərqli və çətin fikirlərindən biri simcha (şadlıq və ya sevinc), tzedakah (“xeyriyyə və xeyriyyəçilik əməllərini yerinə yetirmək dini öhdəliyi”), chesed (“xeyirxahlıq əməlləri”) anlayışlarında əks olunan məsuliyyət etikasıdır.) və tikkun olam (dünyanı təmir etmək) əsas prinsip hesab edilir (URL-4).

Fəlsəfədə Ədalət Anlayışı

Mifologiyadan və dini düşüncədən müstəqil elm kimi formalaşan fəlsəfənin əsas anlayışlarından birinə çevrilən ədalət məsələsi Platon və aristoteldən başlayaraq klassik və müasir fəlsəfənin əsas aparıcı xətlərindən birinə çevrilir. Avropa fəlsəfi məktəbinin öndə gələn Aristotel, Platon kimi filosoflarının əsərlərində ədalət anlayışı xüsusi araşdırma mövzusu çevrilir.

Aristotel qədim fəlsəfə tarixində ədalət mövzusunda ilk münasibət bildiren alimlərdən biri olmuşdur. İnsanı düşünən bir heyvan hesab edən Aristotel digər insanlarla ünsiyyət qura bilməyimiz üçün təbiətimizin qaranlıq tərəfini basdıracaq ədalət sistemə ehtiyacımız olduğunu vurğulayır. Aristotelə görə yaxşı bir dövlətdə hər kəs yaxşı olmağa çalışsa bu, dövlətin və insanların xoşbəxt olmasına bəsləyir. Lakin Aristotel burada səhv edirdi (Warburton, 2017: 29). Onun səhv düşündüyünü başqa şəkildə isbat edən filosoflardan biri Nikollo Makiavelli olmuşdur. O, dərs alına biləcək heyvan kimi tülkü və aslanı nümunə göstərmişdir: “Tülkü hiyləgərdir, tələləri sezməz, amma aslan güclü və qorxuducudur”. O həmişə aslan kimi olmağı da məsləhət görmür: “Zaman -zaman təhlükəsizliyinizi təmin etmək üçün aslanın gücünə ehtiyacınız var. Ancaq öz rəhbərinizə və ədalət anlayışına güvənirsinizsə, uzun müddət yaşaya bilməyəcəksiniz”. Bəzi filosoflar Makiavellinin bu fikirləri ilə razılaşırlar (Warburton, 2017: 89).

Digər filosof Leybniz isə Volteyrin əksinə olaraq həyata nikbin baxır, son qalan iki nəfərdən birinin digərini öldürmüş olmasında belə bütün ədalətsizliyə qarşı nikbin düşüncələrindən əl çəkmirdi. Volteyr digər filosoflardan fərqli olaraq zəngin idi,

ədalətsizliyə qarşı vuruşması isə ən böyük tutqusu idi. Volteyrin ateist olması da onun fəlsəfi görüşlərinə öz təsirini buraxmışdır (Warburton, 2017: 148-150).

Bir az öncə də qeyd etdiyimiz kimi fəlsəfi kateqoriya kimi Aristotel ədaləti "müsbət dəyər" olaraq sistemləşdirən ilk mühüm mütəfəkkir idi. Sələfi və müəllimi Platondan ilham alan Aristotel orqanist sosial nəzəriyyəni qəbul edərək, siyasi modelləri yaxşı və ya pis kimi təsnif edərkən ədalətin nə olduğunu qiymətləndirir. Aristotel, ideal olaraq, ən yaxşı modelin fəzilətlilərin hökmranlığı olan krallıq və ya aristokratiya ola biləcəyini, ancaq praktiklik və ya tətbiq edilə bilmə baxımından konstitusiya idarəçiliyinin (politeia) daha üstün olduğunu bildirir. Onun üçün krallıq və ya aristokratiya "ən yaxşılardan hökmdarı" deməkdir, lakin bu səciyyəyəndirmə, hər hansı bir dövlətdə yaxşı bir vətəndaş, yaxşı insan tərifləri üçün deyil, yalnız mütləq ən yaxşı olanlar üçün təsadüfi bir ölçüdə istifadə edilməlidir. Bununla birlikdə, krallıqlar və ya aristokrasiyalar, mümkün qədər çox insanın iştirak edə biləcəyi sıx bir həyat tərzini təşkil edə bilməz. Buna nail ola biləcək yeganə siyasi model konstitusiya demokratiyasıdır (politeia). Konstitusiya demokratiyası; əksəriyyəti, azlığı, kasıbı, zənginini, keyfiyyət üstünlüyünü və zəifliyini bir yerdə həll edə bilən "orta zəmindir". Aristotel "orta yol" mübahisəsini belə əsaslandırır: "Bütün dövlətlərdə cəmiyyəti təşkil edən üç qrup insan vardır; çox zəngin, çox kasıb və orta vəziyyətdə. İri miqyaslı cinayətlər edənlər əsasən varlılardan gəlsə, kiçik miqyaslı cinayətlər edənlər daha çox yoxsullar arasındadır; ölçülü olanlar isə orta hissədən daha çoxdur. Həddindən artıq hədlər həmişə təhlükəlidir". Fəzilətli dövlət, fəzilətli cəmiyyət və fəzilətli vətəndaş rütbəsi Platona olduğu kimi Aristotela də aiddir. Ən yaxşı dövlət, ən çox arzulanan həyatı təmin edə bilən dövlətdir. Şübhəsiz ki, ən çox arzulanan həyat insanların xoşbəxt edəcək həyatdır. Bunun üçün bir araya gəlməsi lazım olan üç şərt var: Bədənin sağlamlığı, zehni sağlamlıq və fəzilət.

Ədalət anlayışının Avropa fəlsəfəçiləri arasında inkişafı maarifçilik dönməsində yeni bir vüsət almış olur. Fəlsəfi prizmadan ədalət anlayışına yeni baxış tərzini Con Lok tərəfindən qoyulur. Belə ki Maarifçilik filosofu Con Lok ədaləti "mənfi dəyər" kimi əsaslandırmağa çalışan ilk böyük mütəfəkkir idi. Loka görə, ədalət məqamlarının əsasını anlamaq və onun mənsəyini təyin etmək üçün insanların təbii şərtlərini nəzərə almaq lazımdır. Təbiət vəziyyəti, insanların hüquqların bölüşdürülməsində və hərəkətlərinin tənzimlənməsində yalnız təbii qanuna bağlı olduqları və yalnız ona uyğun düşündükləri bir azadlıq vəziyyətidir. Azadlıq başqalarının zorakılığından və maneələrindən azad olmaqdır. Azadlığın olmadığı bir mühitdə qanun ola bilməz. Azadlıq, deyildiyi kimi, hər kəsin istədiyini etmək deyil. Əksinə, fərd şəxsiyyətini, hərəkətlərini, mülklərini və mülkiyyətini bir qayda olaraq qanunla icazə verilən dərəcədə tənzimləmək üçün başqalarının özbaşına istəklərindən asılıdır.

Qısacası, siyasi nüfuzun məqsədi və ölçüsü bütövlükdə cəmiyyət üzvlərinin hüquqlarını qorumaqdır. Loka görə, təbii qanun olmadan insanlar öz aralarında heç bir ictimai münasibət və birlik qura bilməzlər. Ədalətin "müsbət dəyər" və ya "mənfi dəyər" olması; Nəticə şəklində rəşional bir nəticə çıxarılmalıdırsa, ehtimal ki, bunları söyləmək mümkündür: Aristotelin "müsbət dəyər" kimi əsaslandırmağa çalışdığı ədalət anlayışı, xüsusən "paylayıcı ədalət" tərifinə görə tənqiddə məruz qalır

Mütləq ədalət rəşional ideal deyil, mistik idealdır. Alternativ məqamlardan yalnız birinin və ya digərinin ədalətli bir həll yolu olduğunu rəşionallıqla sübut etmək mümkün deyil. Bəzi hallarda digər şərtlər daxilində biri digər ola bilər. Əgər sosial barışıq son məqsəd kimi qəbul edilsə və yalnız o zaman, uzlaşma həlli yalnız uzlaşma üçün ola bilər, amma barışıqın ədaləti yalnız nisbi, yəni qeyri-mütləq ədalətdir. Bəlkə də mütləq ədalət, yalnız müsbət və mənfi dəyərlərin birləşdirilə biləcəyi könüllü bir ilahi-teoloji qaynaq çərçivəsində mümkündür.

Nitsşenin də ədalət anlayışına münasibəti olduqca maraqlı idi. Bu ədalət anlayışını bir cümlə ilə belə ifadə edirdi: "Tanrı öldü!" Nitsşe bu ifadəni ilk dəfə "Zərdüşt belə deyirdi" əsərində istifadə etmişdir. Nitsşe, bunu nihilizm əsrinə giriş olaraq göstərmiş və Tanrını öldürənin məhz biz olduğumuzu demişdir.

"İndi hara gedirik? Bütün günəşlərdən uzağamı? Dayanmadan yıxılmırıqmı? Önə, arxaya, sağa, sola, hər yere yıxılmırıqmı? Hələ də yüksəklik və alçaqlıq qavramları mövcuddurmu? Sonsuz heçlikdə boş-boş gəzmirikmi? Sifətimizdə boşluğun nəfəsini hiss etmirikmi? Hava indi həmişəkindən daha da soyuq deyilmə? Gecələr getdikcə daha çox qaranlıqlaşdırmı? Tanrı öldü! Tanrı öldü! Onu öldürən bizik!"

Nitsşenin bu əsəri dünya fəlsəfi fikrinin zehinlərdə dərin iz buraxan on kitabından biri sayılır.

Dahi mütəfəkkir Fridrix Nitsşenin qədim şərq müdriki Zərdüştün həyatına və düşüncələrinə həsr olunmuş əsəri həyat və qüdrətli zəka qəhrəmanları haqqında ən kədərli epopeyalardan biridir.

Nitsşe özü bu əsər barədə belə yazır: "Bu ya poeziya, ya beşinci İncil, ya da nəsə hələ adı olmayan bir şeydir; bu, mənim əsərlərimin ən ciddi, ən uğurlusudur". Bu əsərdə toxunulan əsas məsələlərdən biri də ədalət kodeksidir. Zərdüşt bir müdrik olaraq biliklərini bölüşür: "O vaxt ki, siz dediniz: mənmi özümü ədalətli sanıram? Ədalət istəyən kəs gərək səməndər quşu kimi alovlara tutuşsun. Bəs mən bu oddan-alovdan keçməyə hazırım?"

"Avazımış canı haqqında" hissəsində "İstərdim ki, onların dəliliyinin adı sədaqət, həqiqət, ya da ədalət olsun: fəqət onların öz fəziləti var, öz mənfur həzləri ilə çox yaşamaq üçün" deyərək əslində "dəliliyin", yəni müdrikiyin üç simasından birinin məhz ədalət olduğunu göstərir. Bununla insanları ədalətə səsləyir (Nitsşe, 2013: 23).

Mehriban, ədalətli olduğuna görə deyirsən: «Onlar öz miskinliklərinə görə günahkar deyillər». Artıq burada Nitsşe həmin insanların miskinliklərinə ürək ağrısını ifadə edir (Nitsşe, 2013: 32).

Bu əsərdə filosof təbiətə də müraciət edərək ədalət məhfumunu bövlərin vasitəsilə çatdırmağa çalışır: "Ona görə sizin torunuzu cırıram ki, sizin qəzəbiniz sizi yalan mağaralarından çölə çıxarsın və qisasınız "ədalət" sözlərinizdən sıçrayıb çıxsın. "Bizə görə ədalət məhz ondadır ki, dünya bizim qisasımızın tufanları ilə dolu olsun". – Öz aralarında onlar belə deyir". Bu fikirləri o, öz ədalətliyindən çox danışanların əslində ən ədalətsiz olması ilə tamamlayır. O elə ədalətin öz prinsipindən çıxış edərək, insanların bərabər olmadığını da vurğulayır. "Zira insanlar bərabər deyillər – ədalət bunu deyir və nəyi ki mən istəyirəm, onların onu istəməyə haqları yoxdur" (Warburton, 2017: 80).

XX əsrdə də ədalətsizliyə dair yaşanan hadisələr fəlsəfədə yenidən ədalət anlayışı ilə bağlı əsərlərin yazılmasına stimül verdi. Bu əsərlərdən biri Con Roulsun "Ədalət nəzəriyyəsi" əsəridir. O, II Dünya Müharibəsində vurulmuş və Xirosimaya atılan atom bombasının şahidi kimi bundan çox təsirlənmiş və 20 il müddətinə bu əsəri ərsəyə gətirmişdir. O, ədalətə dair mücərrəd ümumi problemlər haqqında yazmışdır. Əsərdə ədalətin iki ölkəsi vardır: Azadlıq və bərabərlik.

Roulsun Ədalət nəzəriyyəsi, Aristotel, Hobbes, Lok, Russo, Hume və Kantın yazdıqları ilə birlikdə, iyirminci əsrdə yazılmış layiqli siyasi fəlsəfənin az əsərlərindən biri idi.

Ədalət anlayışı elmi fəlsəfi fikirlərdə öz əksini tapmaqla yanaşı bədii ədəbiyyatda xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdə idi.

Şərqi yazıya alınan ilk belə ədəbi nümunələrə "Qabusnamə"ni nümunə göstərə bilərik. Qabusnamə həyatın müxtəlif sahələrindən bəhs edən 44 fəsildən ibarət bir əsərdir. Önlərdə "Qabusnamə" əsərinin yazılma səbəbindən danışılır. Sonrakı fəsillərdə isə mövzular və hekayətlər təqdim olunur.

Əsərin müəllifi Qabus hakimiyyətə gələndən sonra ölkədə feodal hərc-mərcliyinə son qoyur, ədaləti bərqərar edir. Bununla yanaşı orta əsrlərə xas olaraq yaxşı təhsil alan hökmdar özü də əsərlər yazırdı. "Qabusnamə" də məhz hökmdar-alimin qələminin məhsuludur və bu əsəri o, oğluna nəsihət kimi yazmış, özündən sonrakı dövrün insanlarına da mühüm töhfələr vermişdir. Orta dövr əsərlərinə xas xüsusiyyətlər kimi əxlaq, tərbiyəyə, eşqə, yaşamağa, həyata, mənəviyyətə və s. məsələlərə dair qiymətli məlumatlar verir. Bu mövzulardan ən önəmlilərindən biri də ədalət mövzudur. "Ata və anaya hörmət haqqında" olan beşinci fəsildə o valideynlərə qarşı hörməti və ədalətli olmağı belə aşılayır: "Öz övladının sənə qarşı necə olmağını arzulayırsansa, sən də öz ata və anana qarşı da elə ol!... Amandır, miras xatirinə ata və ananın ölümünü arzulama"... (Qabusnamə, 2016: 31).

Və ya altıncı fəsildə "Təvazö və biliyin artırılması haqqında" olan hissədə "Bütün işlərdə ədalətli ol, çünki özü ədalətli olanın qazıya ehtiyacı olmaz" deyərək ədaləti yaxşılığın təməli şərtlərindən hesab edir (Qabusnamə, 2016: 33).

"Nuşirəvan adilin nəsihətlərinin xatırladılması haqqında" olan səkkizinci fəsildə "Ədalətli ol ki, ədalət məhkəməsinə işin düşməsin", eləcə də "İstəyirsən ki, ədalətli sərəsində adın çəkilsin, sənə tabe olanları imkanın daxilində yaxşı saxla" fikirləri ilə də ədalətin istənilən yaş üçün edilməsi vacib məsələ hesab edir (Qabusnamə, 2016: 52). O həmçinin düşməne qarşı da ədalətli olmağı məsləhət görür: İstər dostluqda, istərsə düşmənçilikdə mötədil ol, çünki mötədillik bütün ağılların məcmusunun orta ağılıdır" (Qabusnamə, 2016: 117).

Qabusnamədə ədalətin yolunda duran maneələr kimi xəyanəti, həsədi, tənbelliyi, riyani, yalanı, nadanı, dindən uzaq olanı, hörmət etməyəni və s. göstərir və bunun həllinə necə nail olmağın mümkünlüyü barədə də hekayələr təqdim edir. Başqa bir hissədə Qabus şah və vəzirliyin də ən birinci vəzifələrindən olaraq yenə ədaləti vurğulayır: "Vəzirlikdə qurucu, abadedici və ədalətli ol ki, dilin və əlin də uzun olsun. Belə halda həyatın da təhlükədə olmaz" (Qabusnamə, 2016: 166). Ölkə başçıları rəiyyətinə qarşı necə davransalar, hansı əməlləri görsələr xalq da bunu təkrarlayacaq. "Zülm sevən şahın aqibəti fəlakətli olar. Bütün iş və sözlərə ədalət gözü ilə bax ki, hər işdə haqq-nahaqqı görə biləsən" (Qabusnamə, 2016: 172).

Azərbaycan ədəbiyyatında XII əsrdən etibarən əsasən Nizami Gəncəvi və Füzuli yaradıcılığında qabarıq şəkildə ortaya çıxan sosial ədalət məsələləri geniş yer almaqda idi.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Şeyx Nizami öz əsərlərində insani, mənəvi, ruhi və ilahi dəyərlərə böyük önəm vermişdir. Sözlərin əsl mənasında "Sirlər Xəzinəsi" Nizami yaradıcılığının şah əsərlərindən biridir. Məhz bu əsərdə Nizami fəlsəfi aspektdə ədalət kateqoriyasına böyük önəm vermişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, "Sirlər xəzinəsi" bütün dövrlər üçün öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Bəzən Nizaminin obrazı dünyəvi insan ədalətindən yox, artıq ilahi ədalətə qarşı mövqedə çıxış edir. "Süleyman ilə qoca əkinçinin hekayəsi", "Bəşərin zəifliyi və qocalıq təsviri", "Varlığın etibar haqqında" və s. hekayət və məqalələrində şair insanın bu dünyaya sınaq üçün gəlməsinin, öz ruzisini uca Yaradandan istəməsinin, bu dünyanın işə fəsilini qələmə alır. İnsanı bəşəriyyətin nəqşi adlandıran Nizami, ədaləti də insanın bəzəyi kimi vurğulayır. Həmçinin insanlarda ədalət hissənin artıq yox olduğundan ürək yangısı ilə bəhs edir:

Yoxdur adamlıq, cahana sal nəzər, İnsan edir insan əlindən həzər (Gəncəvi, 2008: 254).

Göründüyü kimi, dahi sənətkarımız öz zamanına görə deyil, daima insan üçün aktual olan məsələlərin təməli kimi məhz ədalət məhfumunu özünəməxsus şəkildə işləmiş və bəşəriyyətin xilasını da bunda görmüşdür:

“Zülm oduna tezəcə su tök bir görək

Torpağın altında qala qoy külək...

“Zülm və ədalətsizlik odunun üzərinə su tökülsün,

ədalət bərpa edilsin. (Gəncəvi, 2008: 5). Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərində ədalətli şah modeli təqdim edilirdisə, “Sirlər xəzinəsi” əsərinin “Sultan Səncər və qarı” hekayəsində Tiran padşah məsələsi qoyulurdu. Yaşlı qarının Sultan Səncərə söyləmiş olduğu bu ifadələr Nizami yaradıcılığında problem kimi qoyulan sosial ədalət anlayışından xəbər verir:

Unutma ki, aləmi açmağa bir açarsan,

Dünyada zülm etməyə yaranmış məgər insan?

Sən hökmdar olmusan, yetişsən haraya,

Daim məlhəm qoyasan vurulan hər yaraya.

... Hər zaman rəiyyətin diləyinə qulaq as,

Ürəkdən məzlumların ürəyinə qulaq as (Gəncəvi, 2008: 67).

Şair insanlara ədaləti hökmdarların simasında çatdırır. Sultan Səncərə, zalım hökmdarlara həmişə sadə insanlar doğrunu göstərir, güzgü kimi onların səhvlərini deyir və əgər hökmdar ədalətdən uzaqdırsa bu güzgünü qırmalarını, ya da öz səhvlərini düzəltmələrini bildirir. Bu, türk əxlaqı şərq fəlsəfəsində ədalətin əsas ünsürlərindən hesab edilir ki, buna da Nizami yaradıcılığında tez-tez rast gəlmək mümkündür. Əslində Nizami istəsə idi ilk əsərlərində ədalətli şah obrazını yaradar və bununla da yekunlaşardı. Lakin dahi şəxsiyyət bəzən hökmdarı Xosrov kimi təqdim edərək onun enən və qalxan obrazını yaratdı, bir başqasında Bəhram kimi eyş-ışrətə qurşanır, başqa birində isə artıq hökmdar qadındır, bu qadın- Nüşabə dünyanı fəth etmiş hökmdara əxlaq dərəsi keçir. Lakin bunların hər birində Xosrov aqillənir, Bəhram özünü dərk edən kimi eyş-ışrətdən uzaqlaşır, İsgəndər isə müharibə etməkdən uzaqlaşır. Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi dünya problemlərini verməklə yanaşı ədalət anlayışını da obrazlarına fərqli formalarda tətbiq edir. O, ədaləti təkcə insana aid etmir, canlılara, təbiətə də aid edir:

Bağ kimi gül, nərgisi sevmək nədən,

Ey gülə, ey nərgisə dağlar çəkən (Gəncəvi, 2008: 79).

Qərb fəlsəfəsində əxlaqı İ. Kant təbiəti dərk formasında verir və üç hissədə hissiyyat, düşüncə və ağılla bunu ümumiləşdirir. Əxlaqı isə ədalətin əsas ünsürü kimi təqdimi qərb fəlsəfəsinə və ədəbiyyatına tam aid edilmir. Qərbdə daha çox azadlıq motivləri üstünlük təşkil edir. Bunu antik dövrdən görmək mümkündür. Platon bunu dövlətlə, Aristotel isə insanla üzvi şəkildə birləşmiş vermişdir. Lakin ədalət məhfumunu Qərb dünyasında orta əsr renessans dövrünə aid əsərlərdə daha çox görmək olur. Xüsusən kilsə reformasiyaları dövründə və s. Lakin qərb dünyasında, eləcə də dünyada bu anlayışı ilk və ən yüksək səviyyədə təqdim edən məhz Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki Nizamidən sonrakı dövr, Nizami təsiri, Nizaminin dünyəvi şair adlandırılması və s. anlayışlar bu faktı təsdiqləyir. Akademik İsa Həbibbəyli Nizami yaradıcılığını belə qiymətləndirir: “XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının Nizami Gəncəvi epoxasında adlandırmaq olar”. Bu da Azərbaycanda İntibah dövrünün daha erkən XII əsrdən başladığını sübut edir (Həbibbəyli, 2017: 8).

Füzulinin isə “Salam verdim süşvət deyil deyə almadılar” məşhur deyimi şairin yaşamış olduğu mövcud cəmiyyətdə hakim olan sosial ədalətsizliyin bariz nümunəsidir. Azərbaycan poeziyasında realizmin banisi sayılan Vaqifin “Bayram oldu” şeirində aydın şəkildə öz əksini tapmışdır.

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim...

Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.

Dügüylə yağ hamı coxdan tükənmiş

Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur (URL-5).

Hüseyn Cavid yaradıcılığında isə yazıçı daha çox ilahi ədalət prinsipinə üstünlük verir. Dramaturq məşhur “Şeyx Sənan” əsərində kor ərəbin dilindən bu sözləri deyir:

Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdəyi-zülmət!

Nə nur olaydı, nə zülmət, nə böylə xilqət olaydı!

Tükəndi taqəti-səbrim, ədalət, ah! Ədalət!

Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı! (Cavid, 2007: 29).

Tənziyat dönəmi Türk ədəbi mühitindən romantizmi mənimsəmiş şairin məhz ilahi ədalət axtarışında olması Avropa romantizmin təsirindən qaynaqlanmaqda idi. Belə ki, Bayronun “Qabil” əsərində də qəhrəman məhz ilahi ədalətsizlikdən şikayət edir. Tanrını Tiran adlandıran Qabil insanın Tanrı tərəfindən cənnətdən qovulmasının səbəbini elə Tanrının özündə axtarır.

Apardığımız araşdırmalardan məlum olur ki, ədalət anlayışı cəmiyyətin formalaşdığı ilk dövrlərdən diqqət mərkəzində olmuşdur. Mifoloji təfəkkürdə magik mahiyyət daşıyan sosial ədalətin bərpası üçün mistik qüvvələrlə təmasa girmə və tabu allayışı mühüm yer almaqda idisə dini-kanonik mətnlərə yansıyan ədalət anlayışı əsasən sosial və ilahi ədalət çərçivəsində dəyərləndirilirdi. Didi kanonik mətnlərdə ədalətin cəmiyyətdə bərpası daha çox ilahi ədalətin bərpa olacağı gün kimi qiyamət anlayışı ilə bağlı idi. Eyni zamanda dini mətnlərdə ədalətsizlik qınanılır və həmin mətnlərdə ədalət normaları toplumun düşüncəsinə görə tənzimlənirdi.

Xüsususən qədim və klassik dövr fəlsəfi düşüncənin təməlini təşkil edən ədalət kateqoriyası zamanla bədii mətnlərdə də bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır. Hətta romantiklərin əsərlərində məhz ilahi ədalətsizliyin önə çıxarılması, Tanrının özlüyündə Tiran olması insanı ədalətsiz mühakimə etməsi fikirləri ilə qarşılaşırıq. Azərbaycan romantizminin banilərindən olan Hüseyn Cavid yaradıcılığında da da ilahi ədalətə müraciət “Şeyx Sənan” aydın şeirində görünür. Lakin şair bununla yanaşı “İblis” əsərində cəmiyyətdə baş verən ədalətsizliyin məhz ruhunu iblisə təslim etmiş insanın əməllərindən ortaya çıxması faktını önə çəkmişdir.

Sosial ədalətsizlik prinsiplərinə görə isə ədalətsizlik əsasən Tiran hökmdarlar tərəfindən baş vermişdir. Buna istər Nizami Gəncəvi, istərsə də Füzuli yaradıcılığında aydın şəkildə görməkdəyik.

Göründüyü kimi bəşəriyyəti hər zaman düşündürən ədalət mövzu ilə bağlı tarix boyu istər, Şərq istərsə də Qərb ədəbiyyatında həm elmi fəlsəfi, həm də bədii mətnlərə kifayət qədər rast gəlinir. Bəşəriyyət mövcud olduğu müddətcə sözü gedən mövzu hər zaman insanlığın diqqət mərkəzində olacaq.

Ədəbiyyat

BAYRON, Q. (2006). *Secilmiş Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb.

CAVİD, Hüseyn. (2007). *Dram Əsərləri*. Bakı: Avrasiya Prsess.

GƏNCƏVİ, N. (2008). *Sirlər Xəzinəsi*. ELM Nəşriyyatı.

HƏBİBBƏYLİ, İ. (2017). "Ortaq Başlanğıcdan Ölkə Ədəbiyyatına və Dünya Miqyasına Doğru". *Dövləşmə Konsepsiyası və İnkişaf Mərhələləri*. 525-ci qəzet 2017.- 2 dekabr.- S. 8.

MIFI NARODOV MIRA. M. 1991-92. V 2 т. Т.2. S. 560.

NİTŞE, Fridrix. (2013). *Zərdüşt Belə Deyirdi*. (Tərcümə edənlər: Aybəniz Abbasova (I hissə Alman dilindən); Əlisa Nicat (II, III, IV hissələr -Rus dilindən), Bakı: Qanun Nəşriyyatı.

QABUSNAMƏ. (2016). Bakı: Şərq-Qərb.

WARBURTON, Nigel. (2017). *Felsefenin Kısa Tarihi*. Alfa Yayın.

İnternet Qaynaqları:

*URL-1: <https://az.wikipedia.org/wiki/Utu> (Erişim: 15.04.2021)

*URL-2: <https://kesfet101.com/hindu-tanrilari/> (Erişim: 10.03.2021)

*URL-3: <https://kayiprihtim.com/liste/cin-mitolojisi-hakkinda-hikaye/amp/> (Erişim: 15.04.2021)

*URL-4: <https://az.wikipedia.org/wiki/S/> (Erişim: 10.04.2021)

*URL-5: <https://www.ens.az/az/molla-penah-vaqif-bayram-oldu> (Erişim: 10.05.2021)